

СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДЕЯТЕЛНИ ИМЕНА (NOMINA ACTORIS) В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Емилия Македонска
СУ „Св. Климент Охридски”

Статья посвящена 200-летию со дня рождения Найдена Герова и 250-летию со дня рождения Й. Юнгмана – двух из самых ярких представителей Возрождения в Болгарии и Чехии. На основе материала, взятого из фототипных изданий Словаря болгарского языка Н. Герова и Чешско-немецкого словаря Й. Юнгмана, проводится сопоставительный анализ наиболее широко представленных словообразовательных типов имен деятелей в данных лексикографических трудах. Исследуемые словари отражают не только специфику языковой ситуации эпохи Возрождения у чехов и болгар, но также и взгляды самих авторов. Словообразовательные типы распределены по семантическим группам в зависимости от модификации ономаσιологического отношения «живое существо, имеющее активное отношение к предмету, названному основой существительного». Орфография и графика времени Юнгмана и Герова подвергнуты актуализации.

The paper is dedicated to the 200-year anniversary since the birth of Nayden Gerov and the 250-year anniversary since the birth of Josef Jungmann – two of the most eminent representatives of the Revival epoch in Bulgaria and the Czech Republic. On the basis of data excerpted from *Dictionary of the Bulgarian Language* by N. Gerov and from the *Czech-German Dictionary* by J. Jungmann, the most widely represented word-formation types of *nomina actoris* in the two dictionaries are contrastively analyzed. The dictionaries are revealing not only of the linguistic situation in the Czech Republic and Bulgaria during the Revival but also of the linguistic views of their compilers. The word-formation types are differentiated into semantic classes in accordance with the modification of the onomasiological relation “an animate being agentively engaged with the object named in the base of the noun”. The orthography has been modernized and does not represent the original graphemics and spelling in the dictionaries by Jungmann and Gerov.

Ключови думи: словообразователен тип, дериват, словообразователен суфикс, чешки език, български език

Key words: word-formation type, derivative, word-formational suffix, Czech, Bulgarian

В настоящата статия правим съпоставителен анализ на деятелните имена (*nomina actoris*) в българския и чешкия език от епохата на Възраждането. Материалът, който анализираме е екскерпиран от фототипните издания на *Речник на българския език с тълкуване на речити на български и на руски* на Найдено Геров (I–V 1895–1904, VI 1908) и на *Чешко-немския речник (Slovník česko-německý I–V 1835–1839)* на Йозеф Юнгман. И двата речника възникват в епохата на националното възрождане и макар в различни културно-политически условия, техните автори – видни възрожденски представители – си поставят целта да покажат богатството и разнообразието на родния език.

При анализа на българския и чешкия материал се позоваваме на изследването на десубстантивните деятелни имена (*nomina actoris*) в българските говори на М. Троева-Тетовска (Троева-Tetovska 1992), а също и на Е. Македонска (2019, 2020).

Nomina actoris (деятелни имена) са семантично най-близко до категорията *nomina agentis* (агентивни съществителни) и означават вършителя на действието при експлицитно изразено деятелно отношение (неизразена предикация). Образуват се от съществителни имена и означават субстанция, назована въз основа на активното ѝ деятелно отношение към друга субстанция (Radeva/Радева 1991: 96). Деятелните съществителни имена най-често се разглеждат като названия за лица и редица изследователи ги поставят в една група с агентивните съществителни (*nomina agentis*). Характерът на мотивационното отношение между думите в словообразователната двойка отразява спецификата на връзката между ономасиологичната база и ономасиологичния признак. Деятелната връзка не е експлицирана и при някои от образуваните съществителни възниква омонимия или многозначност (Radeva/ Радева 1991: 96, 97).

Деятелните имена назовават лицето според предмета (в широк смисъл), към който се отнася дадено действие. Характерното за тези имена е ономасиологичното отношение „активно въздействие върху предмета или изработване на предмета“ (Dokulil 1967: 125).

В статията се разглеждат най-многобройно застъпените словообразователни типове деятелни имена. В чешкия материал това е словообразователният тип със суфикс *-ař /-ář* (488 единици), а в българския материал е словообразователният тип със суфикс *-джия/-чия* (197). В българския материал словообразователният тип със суфикс *-ар/-яр* е застъпен със 177 единици (графичният вариант *-яр* се явява след *ч, ж, ш*, които според Н. Геров са меки съгласни).

Образуването на *nomina actoris* със суфикс *-ař* е старо и много продуктивно. Суфиксът е от неславянски произход (лат. *-arius*) и навлиза в славянските езици чрез старовисоконемския суфикс *-ari* (Vondrák 1906: 431). В чешки език този суфикс е в два варианта: *-ař* и *-ář*. Дългия вариант *-ář*

откриваме в едно- и трисрични (понякога и многосрични) думи, а краткият вариант *-ař* – предимно в двусрични названия (Dokulil 1967: 128). Важно е да се отбележи, че чрез квантитета на суфикса се прави разлика в значението на дериватите – напр. *notář* „който пише ноти“ и *notár* „нотариус“.

В чешкия материал дериватите със суфикс *-ař* /*-ár* са образувани от съществителни имена с конкретно значение от мъжки, женски и среден род. Срещат се и примери, при които може да се говори за хибриден начин на образуване, т.е. съществителното име, към което се свързва суфиксът *-ař*, е от чужд произход – напр. *bryllař*, *cvekař*, *čížmař*, *formář*, *parukář*, *šindelář*, *tortář*, а също и примери за деривати, образувани от умалителни имена – напр. *nožíkář*:*nožík:nůž*, *mastičkář*:*mastička:mast*, *žemličkář*:*žemlička:žemle*, *nitkář*:*nitka:nit'*. Рядко се наблюдава редуване – напр. *c:č* при суфикса са образуване на съществителни от ж.р. *-ice* или в единични случаи при съществителни имена от м.р. със суфикс *-ec* – напр. *lžíce:lžíčář*, *slepice:slepičář*, *skořice:skořičář*, *sklenice:skleničář*, *koberec:koberčář*. Наблюдават се отделни деривати с разширен суфикс *-ař* с *-k-* и *-n-*: *pšeničkář*, *ředkevčkář*, *lžičnář*. Твърдият вариант *-ar* се наблюдава при деривати от словашки език: *nožár*, *temničár*, *kolesar*, *pohlavar* (от сръбски).

В чешкия материал установихме примери за деривати, които могат да се разглеждат като паралелно мотивирани едновременно както от глагол, така и от съществително име: напр. *obšivčkář*:*obšivka:obšivka*, *tiskař*:*tisk:tisknout*.

Наблюдаваме слаба конкуренция на деривати, образувани със суфикс *-ník*: напр. *hadrář*:*hadrník*, *hrobař*:*hrobník*, *kartář*:*karetník*, със суфикс *-ista*: *postillař*:*postillista*, или *-ant*: *musicář*:*musikant*.

Въз основа на значението на мотивиращото съществително име деятелните имена от чешкия материал може да се разпределят в следните семантични групи:

– названия на лица според предмета, който изработват или с който работят: *brynzař*, *cedulkář*, *cihlář*, *erbař*, *faiřkář*, *jehlář* и др.;

– названия на лица според стоката, която продават (в много от случаите има препокриване с названията от предходната група): *popelář*, *sádlář*, *skořičář*, *slaminář*, *štětčkář*, *vlnař* и др.;

– названия на лица според материала, с който работят: *kamenář*, *mrámorář*, *ocelář*, *perař*, *plechař*, *sklář* и др.;

– названия на лица според животните, които отглеждат или ловят: *beranář*, *holubář*, *husař*, *koňař*, *kravař*, *miřkář*, *oslář*, *telař*, *včelař*, *velbludář*, *vydrař*, *žabař* и др.;

– названия на лица според растенията, с които е свързана дейността им: *bramborář*, *bylinář*, *cibulář*, *citronář*, *česnekář*, *chmelář*, *kořenař* и др.;

– названия на лица според инструментите (в това число и музикалните), които използват: *fletnář*, *houslař*, *kobzař*, *pluhař*, *veslář* и др.;

– названия на лица според това, което правят с удоволствие (ядат или пият): *buchtář, chlebař, kašičkář, koblihář, polívkář, smetankář, žemličkář, křtinář* и др.;

– названия на лица според тяхна отрицателна наклонност (тази семантична група се доближава до групата *nomina attributiva*): *děvkář, holkář, kapsář, manželkář, nevěstkář, pannář, vdovář, ženař* и др.;

– названия на лица според занимаието им (какво пишат, четат, съчиняват): *kronikář, notař, novinář, písmenář, písničkář, pohádkář, slovář, slovníkář* и др.;

Някои деривати преминават границата между отделни семантични групи – *botář* „който ходи с обувки“ и „който чисти обувки“ (I: 65), *dělař* „който прави топове“ и „който стреля с топове“ (I: 351), *lampář* „прави, продава или запалва лампи“ (II: 261), *prachař* „който прави или продава барут“ и „който мете праха в пекарните“ (III: 129), *koblihář* „който пържи и продава понички“ и „който обича да яде понички“ (II: 90).

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-ar* е широко застъпен в българския материал. Производните са образувани от съществителни имена с конкретно значение. Формантът *-ar* се свързва не само с домашни съществителни, но и със съществителни от чужд произход, напр. *зулумкар* (тур. *зулум*), *камилар* (гр. *камила*), *керемидар* (гр. *керемид*), *кромидар* (гр. *кромид*), *ракияр* (тур. *ракия*), *сапунар* (тур. *сапун*), *хазнатар* (тур. *хазна*), *щампар* (лат. *щампа*) и др. В случаите, когато мотивиращата дума е от женски род, суфиксът *-ка* или окончанието *-а* се отстраняват, напр.: *гъдулка:гъдулар*, *цигулка:цигулар*, (има и производни, при които това не се наблюдава: *кокошка:кокошкар*, *варка:варкар*), *бъчва:бъчвар*, *брадва:брадвар*, *жътва:жътвар*, *лихва:лихвар*. В случаите когато мотивиращата дума е от среден род се отстранява окончанието *-о* или *-е*, напр. *брашно:брашнар*, *злато:златар*, *въже:въжар*, *грозде:гроздар*). В случаите когато мотивиращата дума е от женски род на *-ца*, *-ица* или от мъжки род на *-ец* се наблюдава редуване на *ц:ч*, напр. *кроставица:кроставичар*, *кошиница:кошичар*, *лисица:лисичар*, *лъжица:лъжичар*, *мекица:мекичар*, *надница:надничар*, *овца:овчар*, *паница:паничар*; при мотивиращите думи от мъжки род на *-к* или *-х* се палатализира *к:ч* и *х:ш*, напр. *лешиник:лешиничар*, *орех:орешар* и *орехар*. Производната *воловар* може да се разглежда като мотивирана от формата за множествено число на съществителното име от мъжки род *вол:волове*.

В разглеждания материал се наблюдават производни думи, при които суфиксът *-ar* е в разширените си варианти *-кар*: *женкар*, *зулумкар*; *-цар*: *магарецар*; *-дар*: *тефтердар*; *-гар*: *шилегар*; *-шар*: *магаретар*, *-ичар*: *шиповичар*.

При производните *работар* и *коледар* можем да говорим за паралелна мотивация – *работар:работа:работя*; *коледар:Коледа:коледувам*.

Конкуренцията на други форманти е много ограничена. Наблюдаваме словообразователни синоними със суфиксите *-ник*, напр. *вратар:вратник, годешар, годешник, коледар:коледник, работар:работник*; *-ач*, напр. *лозар:лозач*; *-джия/-чия*, напр. *пъдар:пъдарджия, сапунар:сапунджия, корабар:корабчия*.

Според семантиката на производните деятелни имена в рамките на словообразователния тип със суфикс *-ар* можем да отделим относително голям брой групи:

– названия на лица според предмета, които изработват: *брадвар, ботушар, бъчвар, винар, въжар, гребенар, грънчар, кацар, керемидар, кожухар, коритар, кошничар, маслар, мекичар, обуцар, решетар, сапунар* и др.;

– названия на лица според стоката, която продават: *брашнар, винар, вретенар, въгленар, железар, копринар, кошничар, месар, ножар, оцетар, паничар* и др.;

– названия на лица според растенията, с които се свързва тяхната дейност: *ябълкар, буренар, вишняр, гроздар, житар, копривар, краставичар, кромидар, лукар, лешничар, орехар* и др.;

– названия на лица според животните, които ловят или отглеждат: *биволар, воловар, говедар, гълъбар, гъскар, камилар, козар, кокошкар, коняр, лисичар, магаретар, мечкар, пчелар, рибар, свинар, соколар* и др.;

– названия на лица според мястото, на което работят: *корабар, воденичар, тепавичар* и др.;

– названия на лица според материала, с който работят: *железар, златар, каменар, сребрар* и др.;

– названия на лица според превозното средство, което притежават или с което работят: *варкар, колар, теленгар* и др.;

– названия на лица според това, което обичат да ядат: *гроздар, копривар, млекар, погачар, тиквар* и др.;

– названия на лица според музикалния инструмент, на който свирят: *гайдар, гуслар, цигулар* и др.;

– названия на лица според названието на обредите и народните обичаи или според названието на предмета, с който участват в тях: *торбар, коледар, божичяр, хоругвичяр, момар* и др.

Някои от производните думи деятелни имена имат широка семантика и можем да ги причислим едновременно до няколко семантични групи, напр. *свинар* („който пасе прасета“, „който продава прасета“ или „който играе свиня в една игра“), *катанчяр* („който изработва катанци, ключове“, „който продава катанци, ключове“ и „на който са поверени ключове“).

Словообразователният тип деятелни имена със суфикс *-джия/-чия* отсъства в чешкия материал. Този суфикс прониква в българския език с голям брой турски думи и както е било обичайно при заемките от турски

език, завършващи на *-i*, и този суфикс е бил разширен с *-я*. Побългареният суфикс *-джи-я* (и вариантът му – *чи-я*) събира в себе си всички варианти на съответния турски суфикс, които възникват в турския език вследствие на действието на закона за вокална хармония (Kjuvlieva/Кювлиева 1980: 90). Според Вл. Георгиев (Georgiev/Георгиев 1958: 444) на турския суфикс *-джи* съответства старобългарският *-чи(и)*, приет от прабългарски. Турският произход на суфикса *-джи* отбелязва и В. Вондрак (Vondrák 1906: 473), а М. Докулил (Dokulil 1956: 74) застъпва мнението, че при този суфикс би могло да се говори за по-късна контаминация между домашния *-чия* (вариант на *-чии*) и турския *-джи*.

В българската лингвистика е възприето мнението за турския произход на суфикса, без да се коментира неговото модифициране.

Повечето деривати със суфикс *-джия*, *-чия* в българския материал принадлежат към думи, които са били заети от турски език и са запазили същото значение, което имат в него – назовават лица според професията или черти на характера. С течение на времето в българския език този суфикс придобива самостоятелна словообразователна функция – образува съществителни, а по-рядко и глаголи. Така възникват хибридни деривати, които можем да открием в литературата от последните десетилетия на XIX век. Суфиксът *-джия* проявява способност да се присъединява и към заети думи от западноевропейски езици: *пощаджия*, *болтаджия*. При *ловджия* и *пророкчия* може да се говори за паралелна мотивация: съществителното *лов* или глаголът *ловя*; респ. *пророк* или *пророкувам*.

Само при някои деривати може да се наблюдават словообразователни синоними: *гайдаджия*:*гайдар*, *корабчия*:*корабар*, *писаджия*:*писар*:*писец*, *падарджия*:*падар*, *сапунджия*:*сапунар*, *ловджия*:*ловач*:*ловец*, *свирджия*:*свирач*:*свирец*.

Според семантиката на дериватите може да се отделят следните групи:

- названия на лица според предмета, който изработват или продават: *абаджия*, *барутчия*, *басмаджия*, *бозаджия*, *гайтанджия*;
- названия на лица според професията или функцията, която е свързана с администрацията в Османската империя: *аманетчия*, *бекликчия*, *боклукчия*;
- названия на лица според превозното средство, с което работят или притежават: *гемиджия*, *салджия*, *талигаджия*;
- названия на лица според материала, с който работят: *калайджия*, *тенекеджия*, *бакърджия*;
- названия на лица според музикалния инструмент, на който свирят: *гайдаджия*, *зурнаджия*, *кавалджия*;
- названия на лица според мястото, където се извършва дейност: *бостанджия*, *харманджия*;

– названия на лица според предмети, които са свързани с повтаряща се или временна дейност: *гурбетчия, ямаджия, керванджия, пазарджия*;

Повечето деривати имат еднопосочна мотивация и мотивиращото съществително насочва към професията (занаята) на лицата.

В заключение можем да кажем, че от проведенния анализ на дериватите деятелни имена от словообразователния тип със суфикс *-ař/-ář, -ap/(-яр)* в чешки и български език става ясно, че този тип е продуктивен и широко застъпен в двата езика. Заедно с деятелните имена със суфикс *-nik* посоченият словообразователен тип съставя ядрото на тази категория в чешкия материал. В българския материал ядрото на категорията деятелни имена представят дериватите от словообразователните типове със суфикси *-ap/(-яр)* и *-джия/-чия*. И в двата езика суфиксът *-ař/-ář*, съответно *-ap/(-яр)* се свързва със съществителни имена както от домашен, така и от чужд произход. Конкуренцията на суфикса *-nik/-ник* се наблюдава при производните в двата езика, като в българския език тя е значително по-слаба.

Анализираният материал показва, че и в чешкия, и в българския език съществува богато семантично разнообразие на дериватите. Това се дължи на факта, че ономазиологичната рамка на деятелните имена („лице, имащо активно отношение към предмета, изразен с мотивиращото съществително“) може лесно да бъде модифицирана. В българския материал може да се отдели семантична група „название на лица според обредите и народните обичаи или според предмета, с който участват в тях“, която не може да бъде определена в материала от чешкия език. Този факт е свързан с целта на Найден Геров да представи изчерпателно описание на българските народни обичаи.

Можем да кажем, че анализът на материала от речника на Н. Геров и от речника на Й. Юнгман потвърждава становището на Иван Леков за съществуването на старо и ново единство в областта на словообразуването между славянските езици (Lekov /Леков 1958: 56, 69). Характерните черти и различията между чешкия и българския език са резултат от наследените тенденции и своеобразен развой на всеки един от двата езика. Освен това може да се допусне, че са повлияни и от някои чужди словообразователни модели – немско влияние върху чешкия език и турско върху българския.

Надяваме се, че нашият поглед върху словообразователната проблематика въз основа на материал от речника на българския език на Найден Геров и от чешко-немския речник на Йозеф Юнгман би могъл да допринесе за осветляването на някои общи въпроси от развитието на чешкия и българския език.

BIBLIOGRAPHY/БИБЛИОГРАФИЯ

- Dokulil, M. 1956. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce. *Naše řeč* č. 3, 59–75.
- Dokulil, M. a kol. 1967. *Tvoření slov v češtině. Odvozování podstatných jmen*. Praha.
- Georgiev, Vl. 1958. Starobalgaskiyat proizhod na imeto Kamchiya. In: *Balgarski ezik*, VIII, 443–444. [Георгиев, Вл. 1958. Старобългарският произход на името Камчия. В: *Български език*, VIII, 443–444.].
- Kjuvlieva, V. Morfologichna adaptaciya i asimilaciya na turskite zaemki – sashtestvitelni i prilagatelni – v balgarskiya ezik. In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik pri BAN*, XXIV, 1980, 78–136. [Кювлиева, В. 1980. Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни – в българския език. В: *Известия на Института за български език при БАН*, XXIV, 78–136.].
- Lekov, Iv. 1958. *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavyanskite ezici*. Sofia. [Леков, И. 1958. *Словообразователни склонности на славянските езици*. София.].
- Makedonska, E. 2019. Nomina agentis i nomina actoris v balgarskiya i tcheskiya ezik. Retchnik na balgarskiya ezik na Nayden Gerov i Slovník česko-německý na Josef Jungmann. In: *Balgaristitchni ezikovedski tcheteniya. Materiali ot mezhdunarodna konferenciya po sluchaj 130 godischnina na SU „Kliment Ohridski“*. Sofia. 105 – 110 [Македонска, Е. 2019. Nomina agentis и nomina actoris в български и чешки език. Речник на българския език на Найден Геров и Slovník česko-německý на Йозеф Юнгман. В: *Българистични езиковедски четения. Материали от международна конференция по случай 130-та годишнина на СУ „Св. Климент Охридски“*. София, 105-110].
- Makedonska, E. 2020. Nomina actoris v Retchnika na balgarskiya ezik na Najden Gerov. In: *Balgarska retch*, № 1, 2020, 13-18. [Nomina actoris в Речника на българския език на Найден Геров. В: *Българска реч* № 1, 2020, 13-18].
- Radeva, V. 1991. *Slovoobrazovaneto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia. [Радева, В. 1991. *Словообразуването в българския книжовен език*. София.].
- Troeva-Tetovska, M. 1992. *Desubstantivni dejatelni imena v balgarskite govori (nomina actoris)*. Sofia. [Троева-Тетовска, М. 1992. *Десубстантивни деятелни имена в българските говори (nomina actoris)*. София.].
- Vondrák, W. 1906. *Vergleichende Slawische Grammatik. I, II*. Gottingen.